

Tilburg University

(Recensie) Ghislaine van der Ploeg, The Impact of the Roman Empire on the Cult of Asclepius (Brill 2018)

Beumer, Mark

Published in:
Kleio-Historia

Publication date:
2019

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):

Beumer, M. (2019). (Recensie) Ghislaine van der Ploeg, The Impact of the Roman Empire on the Cult of Asclepius (Brill 2018). *Kleio-Historia*, 60-65.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

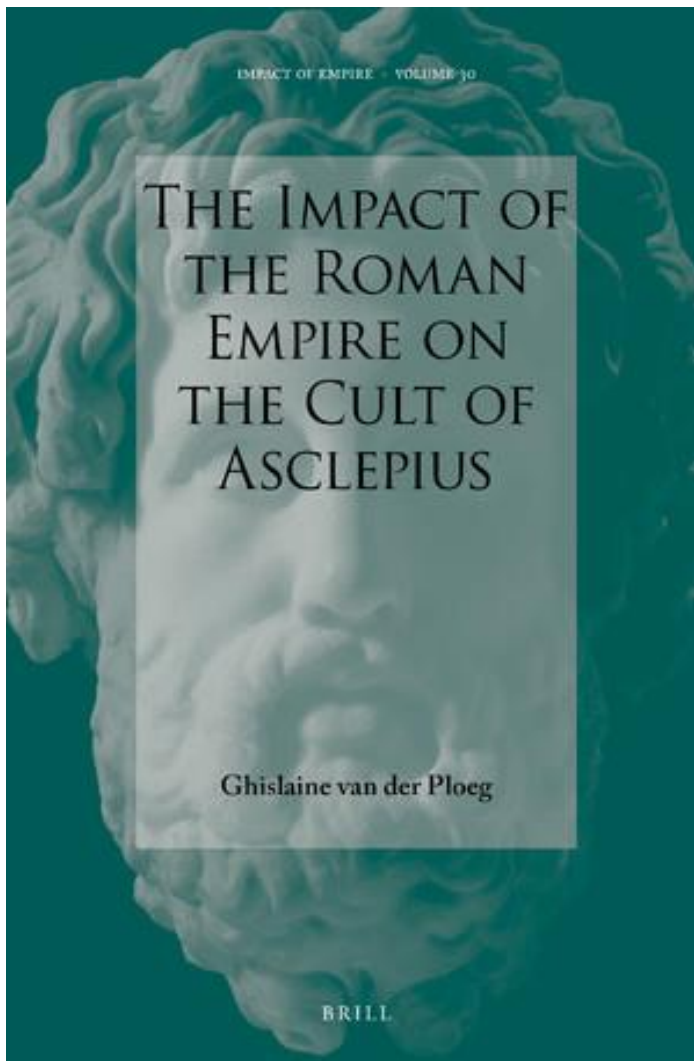
- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

(Recensie) Ghislaine van der Ploeg, *The Impact of the Roman Empire on the Cult of Asclepius* (Brill 2018). 9789004372528, 319 pp. €105,00.

Mark Beumer

In dit nieuwe boek zet Van der Ploeg door middel van drie doelen helder uiteen welke invloed het Romeinse Rijk heeft gehad op de Asklepios-cultus, ten eerste met name hoe Rome de Griekse cultus overnam (cult transfer) en hoe het door Rome werd beïnvloed. Het boek kijkt naar de cultische variatie in de stad Rome en de Romeinse provincies, aangezien de cultus sterke regionale trekken had. Hiervoor wordt de religie in het rijk vergeleken met lokale religie.¹

Zo wordt een lacune in Asklepias onderzoek gedicht, aangezien de meeste aandacht uitgaat naar de klassieke en hellenistische periode. Een tweede doel is om aan te tonen hoe hoge niveaus van verbondenheid binnen de cultus tot stand kwamen door de verspreiding en aanpassing van elke site te onderzoeken. Ten derde wil dit boek aantonen dat de Asklepios-cultus zich moest aanpassen aan het Romeinse Rijk. De invloed van het Romeinse Rijk op de cultus wordt aan de hand van diverse factoren onderzocht: keizers, hovelingen, de creatie van het

Romeinse leger en cross connexion van provinciale mobiliteit en beweging ('religious changes').²

In het eerste hoofdstuk 'Mobility and Connectivity in the Cult of Asclepius' kijkt de auteur hoe de cultus door het Romeinse Rijk en de provincies werd verspreid via de legers. Door contact met volken en regio's werd de cultus veranderd, aangepast en geïntensifieerd (cultic change, adaptatie). De verbeterde infrastructuur was erg belangrijk voor de verspreiding van de cultus in het groeiende Romeinse Rijk. Deze verhoogde mobiliteit en verbondenheid faciliteerde de cultische transfers alsook de creatie of intensificatie van een globale cultus. Tegelijk werden culten steeds regionaler door contact met de globale culten. De plaatselijke bevolking introduceerde en elimineerde bepaalde rituelen, waardoor elke site haar eigen rituele repertoires had. Verandering was evident voor het voortbestaan van elke cultus en was een teken van vitaliteit in plaats van verval.³

¹ Ghislaine van der Ploeg, *The Impact of the Roman Empire on the Cult of Asclepius* (Brill 2018) 1-2.

² Van der Ploeg, *The Impact of the Roman Empire*, 2.

³ Van der Ploeg, *The Impact of the Roman Empire*, 6.

Mobiliteit, connectiviteit en beweging zijn sleutelwoorden om de cultische veranderingen te begrijpen. Reizende keizers en bewegingen van het leger veranderden de cultus op verschillende manieren. Keizers bezochten en veranderden bestaande heiligdommen, terwijl de legers de god meebrachten en zo de stichting van nieuwe culten faciliteerde.⁴ Hier speelt verder de rol van religieuze rituelen versus de rol van het individu en individuele beleving (lived religion).⁵

Cultische verandering werd verwacht doordat religie en macht specifiek met elkaar waren verbonden, omdat religieuze rituelen de elite een platform gaven voor zelfrepresentatie. Soldaten waren een van de meest belangrijke groepen die de goden aanriepen tijdens oorlogen en veldslagen.⁶ Volgens Beard, North and Rice (1998:1-2, 4, 9) konden identieke rituelen die in de 1^e en 3^e eeuw werden uitgevoerd, in betekenis verschillen.⁷ Ritual transfer kwam voor door lokale competitie tussen steden, waarbij volgens Le Glay (1975:125) ook drie vormen syncretisme voorkwamen, namelijk *Interpretatio Romana* met directe assimilatie, assimilatie waarbij de goden in hun oorspronkelijke cultische natuur werden aangepast, waardoor hun karakter en verering werd verrijkt en cumulatieve assimilatie.⁸ Bij *Interpretatio Romana* werd verering van een god verbonden met die van een andere god. Deze directe verbondenheid wordt gekenmerkt door epitheta of dubbele namen. Dit kwam ook tot uiting in de onderling relatie van Romeinen en Kelten. In religieus opzicht is het meest bekende voorbeeld het huwelijk van Mercurius met Rosmerta, de grote riviergodin. Ook het huwelijk van Apollo Grannus met Sirona is goed bekend. Een god kon niet alleen epigrafisch, maar ook iconografisch gesyncretiseerd worden.⁹ Bij de vorm van assimilatie verkregen goden functies die zij eerder niet hadden, voordat syncretisering plaatsvond. Dit is met name bij drie goden aantoonbaar, namelijk Mercurius, Neptunus en Venus. Mercurius/Hermes werd door de gehele Grieks-Romeinse wereld en Punisch Afrika vereerd, al werd hij ook als Mercurius Silvanus verhuld. Volgens Le Glay verschijnt hij vanaf dat moment in een meer Afrikaanse vorm en werd nadrukkelijke verbonden met de schorpioen van Silvanus. Neptunus/Poseidon werd gesyncretiseerd met de Afrikaanse god Yam die echter voornamelijk in het binnenland werd vereerd, ver weg van de kust. Hij werd met name in de buurt van bronnen en fonteinen vereerd. Venus werd door geheel Afrika vereerd als Victrix en Adquistris. De derde categorie omvat het cumulatieve proces waarbij godheden meerdere epitheta en attributen verwerven. Het meest bekende voorbeeld is hier Jupiter die naast Optimus Maximus, ook als Valens, Stator, Dilectator en Depulsorius werd vereerd.¹⁰ Hoe meer epitheta een god had, hoe meer macht hij bezat. Syncretisme kwam voor tussen goden die gelijk maar niet in alle opzicht gelijkwaardig waren. Elke god verkreeg door syncretisme meer invloedssferen en kon dus zo in kracht groeien.¹¹

In het tweede hoofdstuk ‘Asclepius before the Roman Imperial Period’ bekijkt de auteur het ontstaan van de Asklepios-cultus in de Griekse wereld. Asklepios werd namelijk pas in 293 v.Chr. naar Rome gehaald om een pestepidemie te verhelpen en werd toen als Asclepius of Aesculapius vereerd. De oorsprong ligt in Epidauros in de 5^e eeuw v.Chr. toen zijn cultus bekendheid kreeg vanwege een “pestepidemie” in Athene. Hierbij werd hij samen met zijn dochter Hygieia, godin van gezondheid, door Telemachos ontvangen die een monument opstelde ter ere van hen.¹² De Asklepios-cultus was een eeuw later al door de gehele Grieks-

⁴ Van der Ploeg, *The Impact of the Roman Empire*, 7.

⁵ Van der Ploeg, *The Impact of the Roman Empire*, 8.

⁶ Van der Ploeg, *The Impact of the Roman Empire*, 10, 13.

⁷ Van der Ploeg, *The Impact of the Roman Empire*, 14.

⁸ Van der Ploeg, *The Impact of the Roman Empire*, 30, 41-42.

⁹ Van der Ploeg, *The Impact of the Roman Empire*, 43.

¹⁰ Van der Ploeg, *The Impact of the Roman Empire*, 42.

¹¹ Van der Ploeg, *The Impact of the Roman Empire*, 43.

¹² Mark Beumer, *Hygieia. Godin of Personificatie?* (Boekscout, 2^e druk 2016) 13-16.

Romeinse wereld verspreid. De Asklepios-cultus werd door het Delphisch Orakel erkend; in het Romeinse Rijk speelt het Delphisch Orakel geen belangrijke rol meer in de cultus en werd niet meer zoveel de keizers geraadpleegd. Deze zaken en meer komen in dit tweede hoofdstuk aan bod, dat de Asklepios-cultus in de Klassieke en Hellenistische Periode onderzoekt tot aan keizer Augustus. Er is oog voor gedeelde rituelen die binnen heiligdommen worden uitgevoerd.¹³

Terecht zegt de auteur dat de Epidaurische iamata goede bronnen zijn om het functioneren van de cultus in de 5^e v.Chr. te beoordelen. De iamata tonen het rituele proces van tempelslaap aan. Tempelslaap is een genezingsritueel, waarbij zieken een Asklepieion bezoeken om door Asklepios of een andere godheid in een droom van hun ziekte te worden genezen. Deze zijn vaak chronisch van aard. Nadat de incubant diverse voorbereidende rituelen als reiniging, offeranders en vasten heeft uitgevoerd, wordt deze 's nachts naar het abaton geleid, waar hij zich op een klinē neerlegt. Eenmaal slapend, verschijnt Asklepios in de droom als een bebaarde man, omgeven door een heerlijke geur die de patiënt vervolgens geneest door operatie, handoplegging of medisch advies. Eenmaal genezen biedt de incubatie een votief al dan niet met inscriptie aan.¹⁴ Volgens Hamson was het echter niet mogelijk in elk Asklepieion te slapen.¹⁵ Daarnaast verschilden de regels per heiligdom en is het volgens Van de Ploeg onduidelijk of mannen en vrouwen apart sliepen in slaapkamers of tempels. Er is maar weinig archeologisch materiaal beschikbaar om deze vragen goed te kunnen beantwoorden.¹⁶

Tussen 360-340 v.Chr. is er volgens Davies sprake van een cultic transfer, toen de Asklepios-cultus onder beheer van de staat kwam te staan. Volgens Davies zijn er drie mechanismen in werking: zelfpromotie van de cultus, import door een individu en import door een belangrijke gebeurtenis.¹⁷ Er zijn echter maar weinig sporen van de Asklepios-cultus in Republikeins Italië en in Etrurië had men haar eigen goden, waardoor Asklepios niet nodig was.¹⁸

Volgens Van der Ploeg uit de invloed van het Romeinse Rijk op de Asklepios-cultus zich op twee manieren: (1) epitheta en (2) iconografie. Deze waren homogeen en statisch in de republiek, maar zeer dynamisch in het Romeinse Rijk. Steden willen zich onderscheiden en doen dat door lokale rituelen en tradities opnieuw in te voeren.¹⁹ Tijdens de periode van het Romeinse Rijk werd sotêr een van de belangrijkste epitheta van Asklepios. Sotêr verwijst naar met name lichamelijke redding, inclusief fysiek en psychologische genezing, maar ook veiligheid, bescherming en verlossing. In Egypte was sprake van syncretisme, namelijk Asklepios-Imhotep, maar ook Asklepios-Zimidrenus (Thracië) en Asklepios Culculsenus (Oost-Romeinse Rijk).²⁰

Hoofdstuk 3 kijkt naar de 'Imperial Relations with Asclepius'. Het doel van dit hoofdstuk is om te onderzoeken welke invloed Romeinse keizers hebben op de Asklepios-cultus en hoe de provincies hierop reageerden, een top-down reactie in de woorden van Davies. Claudius I (r. 41-54), Caracalla (r. 211-217) en Hadrianus (r. 117-138) vereerden Asklepios het meest. In dit hoofdstuk worden drie thema's onderzocht in relatie tot de keizerlijke verering van Asklepios. Het eerste thema is invloed van invloedrijke personen op het hof. Claudius' toezegging aan het

¹³ Van der Ploeg, *The Impact of the Roman Empire*, 46-47.

¹⁴ Mark Beumer, 'De tempelslaap', in: *Geschiedenis Magazine*, jaargang 53, nr. 6. (2018) 25-27.

¹⁵ Van der Ploeg, *The Impact of the Roman Empire*, 78.

¹⁶ Van der Ploeg, *The Impact of the Roman Empire*, 80.

¹⁷ Van der Ploeg, *The Impact of the Roman Empire*, 58.

¹⁸ Van der Ploeg, *The Impact of the Roman Empire*, 64,68.

¹⁹ Van der Ploeg, *The Impact of the Roman Empire*, 70-71.

²⁰ Van der Ploeg, *The Impact of the Roman Empire*, 75.

Asklepieion van Kos kwam door toedoen van zijn arts Gaius Stertinius Xenophon die tot de Asklepiaden. Het Asklepieion aldaar groeide sterk in bekendheid door de keizerlijke bemoeienis. Het tweede thema is invloed van keizerlijke bezoeken en reizen en sluit aan bij studies over 'sacred travel'. Keizerlijke bezoeken gaven een boost aan de economie en het heiligdom. Hadrianus en Caracalla vereerden Asklepios in Pergamon. Hun grootste invloed was niet op Rome, maar op provinciale tempels. Het derde thema is de toezegging van keizerlijke rechten en eerbewijzen en hoe deze in burgerlijke en cultische competitie werden geïmplementeerd. Hadrianus valt op door zijn constructie van Zeus-Asklepios als universele god.²¹ Zowel Kos als Pergamon kregen het recht op *asylia* en Caracalla schonk na zijn bezoek een derde *neocorate* aan het Pergamon-heiligdom. Een *neocorate* (*neokoros*) was de titel die die poleis in Klein-Azië gebruikten om aan te geven dat de stad het recht had gekregen om een provinciale tempel aan een specifiek keizer te verbinden. Het betekende oorspronkelijk tempelwachter en vaak deelden de keizers hun tempel hier met de godheid van de polis. Deze eer was eerder verleend, hoewel alleen in Klein-Azië, maar Pergamon was de eerste polis die dit recht drie keer kreeg. Dit soort eer had dus zowel regionaal als ook rechtstreeks lokale betekenis. Deze rechten veranderden de cultische en maatschappelijke dynamiek tussen een groep heiligdommen of poleis en leidde tot concurrentie of emulatie van evenementen in andere heiligdommen, zoals door Chaniotis (2009:27) is bepleit.²²

Van der Ploeg concludeert dat er een sterke invloed was van de keizers op de Asklepios-cultus. Veel keizers vereerden de god, maar was niet altijd opgeschreven, zoals in de vroege Keizertijd. Onder Hadrianus wordt Asklepios steeds meer zichtbaar, omdat op gegeven moment de gezondheid van de keizer werd verbonden met het welzijn van het Romeinse Rijk. De provinciale elite speelde zeer zeker en aantoonbaar een grote rol in het bekend maken van de Asklepios-cultus bij de keizers, waardoor de belangrijkheid van de cultus groeide. Davies volgend, die beweert dat sekten kunnen zijn overgedragen als gevolg van een top-down invloed, is de grote impact die keizers hadden op de sekte aangetoond en ook hoe heersers deze kunnen beïnvloeden voor de populariteit van culten, overdracht van cultische elementen en de introductie of heropleving van culten van Asklepios. Dat laatste is ook door Chaniotis bepleit als een van de manieren waarop regionale culten kunnen worden gecreëerd, als lokale mensen nieuw leven hun eigen specifieke culten inblazen in reactie op om in contact te komen met een wereldwijde cultus. Regionale culten kunnen ook prominenter worden, wat ook werd aangevoerd door Chaniotis, als een reactie op maatschappelijke competitie, iets waarvan hier is aangetoond dat het vooral voorkomt in Klein-Azië. Ten slotte is de multidirectionele verspreiding van cultische elementen tussen de provincies aangetoond, evenals naar Rome en terug, met name gericht op de Asklepios Amelung-iconografie.²³

Hoofdstuk 4 'Asclepius and the Army' en 5 'The Cult(s) of Asclepius in Roman North Africa' lijken sterken op elkaar, aangezien in beide hoofdstukken de hechte relatie tussen het leger en de Asklepios-cultus naar voren komt. De hechte relatie tussen het leger en religie gaat terug op de Archaïsche Periode, waar soldaten oorlogsgoden vereerden voor een goede uitkomst van de strijd en een blijvende gezondheid, zich uitend in fitheid en doorzettingsvermogen. In ruil voor hun bescherming, boden de soldaten offers aan de goden. Ook geloofden de soldaten dat de goden de uitkomst van oorlogen en veldslagen voorspelden. In de Hellenistische Periode verschenen de goden zelfs op het slagveld, waardoor veel goden de bijnaam *Sotêr* kregen. Talloze nieuwe festivals ontstonden zo die *Sotêria* werden genoemd. In de Romeinse wereld was eveneens een sterke connectie tussen leger en religie, wat zich met name op twee aspecten

²¹ Van der Ploeg, *The Impact of the Roman Empire*, 85.

²² Van der Ploeg, *The Impact of the Roman Empire*, 86.

²³ Van der Ploeg, *The Impact of the Roman Empire*, 162.

richt: keizercultus en de verering van *healing deities*. Soldaten riepen vanwege hun risicovolle beroep daarom veel genezende goden aan. Er zijn veel *sacella* (kleine heiligdommen) in *valitudinaria* (ziekenhuizen) teruggevonden die deze these bewijzen. Een *sacellum* aan Asclepius en Hygieia in Novae (Moesia Inferior) is het meest belangrijk en wordt in dit vierde hoofdstuk beschreven.²⁴ Dit vierde hoofdstuk onderzoekt met name de invloed van het Romeinse leger op de Asklepios-cultus in de Balkan en de Donau-provincies en Thracië en de auteur kijkt hoe het leger de cultus heeft vormgegeven. Deze regio's zijn gekozen vanwege militaire zichtbaarheid van het leger door het aantal legioenen en hulptroepen.²⁵

Terug naar Novae, waar diverse inscripties gewijd aan Asclepius zijn gevonden rondom het veronderstelde aanwezige *valetudinarium*, wat de aanwezigheid van een *sacellum* in het ziekenhuis zou aantonen. De aanwezigheid van een Asclepius-cultus toont aan dat hij op een nieuwe manier werd vereerd. De verering van Asclepius in veldhospitaal toont de verbondenheid tussen seculier en religie aan en toont de invloed van het Romeinse Rijk aan, waarbij bestaande praktijken lokaal werden aangepast. Deze militaire verering van Asclepius gaf de god een nieuwe context. Er is een inscriptie gevonden op een heiligdom, gewijd aan Asclepius en Hygieia door de *legatus Augusti pro praetore* Titus Vitrasius Pollio uit 157 n.Chr. De inscriptie luidt:

[templum or sacellum Aesculapii et Hy]giae leg(io) [I Italica ---]
[dedic(atum) per T(itum) Vitrasium Po]llionem l[eg(atum) Aug(usti)
pr(o) pr(aetore)

‘A temple or sacellum of Asclepius and Hygieia dedicated by the I legio Italica by Titus Vitrasius Pollio, Augustan propraetorian legate’. *ILNovae* 9.²⁶

Deze inscriptie is belangrijk om het aantoont dat de soldaten de goden zo belangrijk vonden, dat zij op de site een tempel bouwden en aan hen wijdden, maar dat dit niet gold voor de cultus zelf. Er was een altaartje aanwezig, dat in praktisch opzicht meer dan genoeg was.²⁷ De inscriptie kan worden verbonden aan de Marcomannenoorlog en de Antonijnse Pest in die tijd.²⁸ Asklepios werd door het leger vereerd voor zijn gezondheid en veiligheid. De wisselwerking tussen collectieve versus individuele verering komt in het vijfde hoofdstuk aan bod, specifiek in Lambaesis.²⁹

Van der Ploeg wijdt in tevens een sectie aan de Thracische Ruiters die vaak met Apollo en Asklepios wordt vereenzelvd, waarbij in syncretistische vorm Asklepios vaker voorkomt. De Thracische Ruiters wordt vaak als Asklepios Zimidrenus afgebeeld.³⁰ De Thracische Ruiters was een populaire god en een voorbeeld van religieuze innovatie als gevolg van hellenistische invloed op Thracië. Er zijn diverse voorbeelden van tempels waar Asklepios samen met andere goden werd vereerd, bijvoorbeeld met Hygieia en Telesphoros.³¹ In het geval van Asklepios Zimidrenus is er sprake van multidirectionele mobiliteit, waarbij cultische elementen niet alleen vanuit Rome naar de provincies werden overgebracht, maar ook andersom.³² Tevens besteed

²⁴ Van der Ploeg, *The Impact of the Roman Empire*, 166.

²⁵ Van der Ploeg, *The Impact of the Roman Empire*, 166-167.

²⁶ Van der Ploeg, *The Impact of the Roman Empire*, 187.

²⁷ Van der Ploeg, *The Impact of the Roman Empire*, 187.

²⁸ Van der Ploeg, *The Impact of the Roman Empire*, 189.

²⁹ Van der Ploeg, *The Impact of the Roman Empire*, 190.

³⁰ Van der Ploeg, *The Impact of the Roman Empire*, 197-198.

³¹ Van der Ploeg, *The Impact of the Roman Empire*, 198.

³² Van der Ploeg, *The Impact of the Roman Empire*, 209.

de auteur aandacht aan Glykon, de nieuwe Asklepios die in de vorm van een slang werd vereerd.³³ Na diverse conclusies over de invloed van het Romeinse leger op verspreiding en verering van Asklepios in de provincies en ziekenhuizen, vervolgt de auteur haar betoog in het vijfde hoofdstuk, wanneer zij Afrika onderzoekt.

Ook hier speelden soldaten (legionairs) een grote rol in de verspreiding van de Asclepius-cultus, specifiek in Lambaesis (Algerije). Hier was al een klein Asklepieion aanwezig, dat in opdracht van Marcus Aurelius en Lucius Verus was gebouwd. De Romeinse soldaten vereerden Asclepius voor hun eigen gezondheid en voor die van de keizer, aangezien zijn gezondheid samenhang met het welzijn van het Romeinse Rijk. De meerderheid die Asclepius in Afrika vereerden, waren ambtenaars.³⁴ Ook Hygieia werd vereerd, hier samen met Asclepius. Hun cultus verspreidde zich van oost naar west. In dit hoofdstuk richt de auteur zich op verschillende groepen die Asclepius vereerden, zoals soldaten, ambtenaren, burgers en handelaren.³⁵ Specifiek wordt de vergrote mobiliteit onderzocht als gevolg van het Romeinse Rijk dat religieuze diversiteit toestond. Een voorbeeld is de cultus Eshmun-Asclepius, waarbij Eshmun ook werd geïdentificeerd met Apollo en Apollo Medicus.³⁶ Asclepius en Hygieia waren zeer populair in Afrika, gezien het aantal gevonden beelden die zijn teruggevonden, namelijk 21 in 24 baden. Hun cultus werd vooral aan de hygiëne van het baden verbonden.³⁷ Zoals bekend verschilde de Asclepius-cultus per Afrikaanse provincie (Proconsularis en Numidia). Daarbij werden aan Asclepius diverse epitheta toegekend, wat betekende dat hij meer macht en invloed verkreeg.³⁸

Dit hoofdstuk toont de dualiteit van Asklepios aan. Enerzijds werd hij vereerd als Eshmun-Asclepius die een van de meest belangrijke godheden was in Proconsularis. Het epicentrum lag in Carthago, waar hij als genezer en beschermer van de stad optrad. In Numidia werd hij als Asclepius vereerd, met name in militaire zin. Hygieia was af en toe zijn metgezel. Ook de iconografie van Asklepios verschilt met die in Rome.³⁹ In de conclusie blikte de auteur nogmaals terug op haar hoofdvraag en herhaalt zij de conclusies die reeds afzonderlijk had getrokken in de aparte hoofdstukken.

Concluderend is dit voor mij een zeer belangrijke studie die de Romeinse Asklepios-cultus duidelijk heeft beschreven. Nu is duidelijk welke antieke bronnen melding maken van Asklepios, Asclepius, Hygieia en Eshmun-Asclepius en hoe deze culten werden verspreid door met name de Romeinse legers, waardoor sprake is van een enorme cult transfer, syncretisme en religieuze innovatie. Op ritueel niveau heeft Van der Ploeg weinig tot geen aandacht besteed. De tempelslaap is beschreven, maar had ook vanuit ritueel transfer beschreven kunnen worden, aangezien dat ritueel uiteindelijk zeer belangrijk was voor de soldaten die dagelijks hun leven moesten riskeren in de strijd. Echter was hier natuurlijk geen sprake van chronische aandoeningen die klassiek zijn voor de aanroeping van Asklepios. Dit boek is zeer waardevol en zal zeer zeker vaak worden geciteerd in onderzoek gerelateerd aan Asklepios.

³³ Van der Ploeg, *The Impact of the Roman Empire*, 211-213.

³⁴ Van der Ploeg, *The Impact of the Roman Empire*, 215.

³⁵ Van der Ploeg, *The Impact of the Roman Empire*, 216.

³⁶ Van der Ploeg, *The Impact of the Roman Empire*, 217-226.

³⁷ Van der Ploeg, *The Impact of the Roman Empire*, 228-230.

³⁸ Van der Ploeg, *The Impact of the Roman Empire*, 230-234.

³⁹ Van der Ploeg, *The Impact of the Roman Empire*, 260-261.